

Karácsony András – Monostori Markus

Szuverenitás – posztszuverenitás – Európai Unió¹

I. Bevezetés

Amennyiben a szuverenitásgondolat eszmetörténetére tekintünk, akkor a következő, meghatározó jellegű szakaszokat emelhetjük ki. Az első szuverenitás elméletet *Jean Bodin* alkotta meg (*Hat könyv a köztársaságról*, 1576),² aki a szuverenitás fogalmát összekapcsolta az állammal. Elvileg az abszolút hatalmat egyén vagy egy testület is gyakorolhatja, ám Bodin az előbbi mellett állt ki, és a királyt jelölte meg, mint aki a szuverenitás (a főhatalom) gyakorlója. Úgy vélte, hogy csak az abszolút hatalommal rendelkező uralkodó tudja megvédeni az országot az anarchiától, ami minden zsarnokságnál borzalmasabb. Bodin a könyvét a Szent Bertalan éj tapasztalatának birtokában írta, ezért gondolta, hogy az állam egysége – ami a békét biztosítja – mindenekfelett áll, ezt a vallási hovatartozás harca nem bolygathatja meg. A szuverén állam épp ezért a vallás kérdésében politikailag semleges. Nem vallási egységre, hanem egységes államra van szükség. A hugenotta politikai publicisztikával nem vallási alapon, hanem az állam szuverenitásának megőrzése érdekében fordult szembe. Bodin a hangsúlyt nem az állami erőszakra helyezte, hanem a joghoz kötöttségre. Miként Paczolay Péter fogalmazott: „a bodini államdefiníció /.../ a jogon keresztül az igazságosságot teszi meg az állam keretétül. Azzal igyekszik igazolni a monarchia felsőbbrendűségét, hogy a hatalmat a jogszerűség, azon keresztül pedig az igazságosság keretébe foglalja. Az állam – definíciója szerint – több családnak és közös dolgaiknak *jogszerű* kormányzata szuverén hatalommal”.³ Nem arról van szó, hogy a jog előrébbvaló mint a hatalom, hanem inkább arról, hogy a hatalom első számú eszköze a jog. Ez egyértelműen kiderül abból, amikor Bodin arról értekezik, hogy a szuverenitás legfontosabb ismérve a törvényhozás. A törvénynek igazságosnak és ésszerűnek kell lennie, ám nem az igazságosságában vagy ésszerűségében rejlik érvényessége, hanem a szuverén akaratában.

Bodin tehát nem a hit, hanem az állam védelmében írta művét. A szuverenitás egy és oszthatatlanságában látta a bére megőrzésének lehetőségét (Hobbes gondolataihoz hasonló módon), a béke szemszögéből nézve a polgárháború a legnagyobb bűn, amit el kell kerülni. A szuverenitás törvényeket megparancsoló és megszüntető teljhatalom. Ám a szuverén Bodin szerint nem korlátlan, mert nem szegheti meg az isteni és természeti törvényt és ennek keretében tiszteletben kell tartani a magántulajdont, és nem változtathat a királyság örökösödési rendjén és nem idegenítheti el a királyság javait.

A felvilágosodás évszázadában az angoloknál a parlament, a franciáknál pedig a nép, illetve később a nemzet jelent meg mint a szuverenitás megtestesítője. Az alapvető kérdések mindig is azok voltak, hogy kié a főhatalom és mi ennek a hatalomnak a tartalmi jellemzője? Legyen szó a királyról, a parlamentről, a népről vagy a nemzetről, mindegyik esetben az említett főhatalmat gyakorlók tevékenysége az állam létében és működésében fejeződött ki, s ebből következett, hogy a 19. században már az *állam* jelent meg a szuverenitás megtestesítőjeként – aminek mélyreható elemzését végezte el Georg Jellinek. Mint látható valójában csak a király (tágabban: egyeduralkodó, pl. diktátor) esetében beszélhetünk

¹ A tanulmány a Danube Institute *Nemzeti szuverenitás* kutatócsoport programjában készül.

² Magyarul részletek: BODIN, Jean: *Az államról*. Válogatás. Budapest, 1987, Gondolat

³ PACZOLAY Péter: *Államelmélet I. Machiavelli és az államfogalom születése*. Budapest, 1998, Korona, 145. p.

személyes szuverénról, más esetekben egy kollektív entitás (nép, nemzet) vagy pedig intézmény (parlament, állam) fejezi ki a szuverenitást.

Kiindulópontként az alábbi meghatározás adható: a szuverenitás állami főhatalom egy terület (területi felségjog) és az ott élő népesség (személyi felségjog) felett, akik az állami főhatalomnak engedelmeskednek. Ehhez az engedelmességhez kapcsolódik a szuverenitás politikai és jogi értelmezésének megkülönböztetése. *Politikailag* értve: hogy ténylegesen engedelmeskednek, *jogilag* értve: a jog által meghatározottan kötelesek engedelmeskedni. A szuverenitás jogi fogalma tehát abból indul ki, hogy a jog definiálja a szuverenitást és persze ezáltal behatárolja a körét. Austin ismert tétele a szuverenitás oszthatatlanságáról, elsősorban azt fejezte ki, hogy amit szuverenitásként határoznak meg, annak egy kézben kell lenni, azaz a jog nem definiálhat több eltérő, s ezért versengő szuverenitást. Az oszthatatlanság nem azonos a korlátatlansággal, mivel az erkölcsi, vallási normák korlátozhatják a szuverént, ám ezekből nem konstituálódik egy önálló szuverén. Továbbá, ehhez kapcsolódóan meg kell jegyezni – s ebben látható, hogy a hatalom kérdése nem azonosítható egyszerűen a szuverenitással –, hogy a hatalommegosztás elvének elterjedése, sőt beépülése politikai rendszerek struktúrájába nem jelenti feltétlenül a szuverenitás gondolat negligálását. Abban az esetben ugyanis, amikor az államra tekintünk mint a szuverenitás megtestesítőjére, az államrendszeren *belüli* hatalommegosztás nem a szuverenitás korlátozását jelenti, hanem az osztott szuverenitást jelenségével szembesülünk.

A 19. század második felében – mint említettük – már az államról beszéltek mint a szuverenitás megtestesítőjéről. Az állam viszont egy személytelen fogalom. Carl Schmitt és Hermann Heller érzékelték ezt a személytelenedési folyamatot és kritikával illette. Schmitt szerint ennek a háttérben a felvilágosodásban gyökerező mechanisztikus világkép áll, melyben a természettudományok törvénykutató és törvényalkalmazó tevékenységéhez hasonlatosnak látták a társadalmi életet. A személytelenség működésének a legszemléletesebb formája, a jogállam doktrína elterjedése. A weimari köztársaság idején, az említett két államtudóstól eltérően, Hans Kelsen éppen hogy üdvözölte ezt a folyamatot. Jogfelfogása, mely a hipotetikus alapszabályra épült, nagyon pontosan és radikálisan kifejezte ezt a szubjektumnélküliséget.

A 20. század utolsó évtizedeitől két különböző tapasztalat szorította háttérbe a szuverenitás hagyományos tematizálását. Egyfelől a fogalomhasználat burjánzása, magyarán: nagyon különböző vonatkozásban vált használatossá. Egyénre és különböző közösségekre, különböző tevékenység területekre (pl. művészet, politika, tudomány stb.) egyaránt vonatkoztatták, ami értelemszerűen a jelentéstartományát felpuhította. Olvashatunk szuverén egyénről, szuverén művészeiről vagy éppen tudósról, de még a sport világában is találkozhatunk ezzel a fogalommal. Röviden tehát: főnévből jelző lett, ami alapvetően az autonómia kifejezéssel rokonítható.

Másfelől pedig az integrációs törekvések fokozódása mellett megjelent a globalizáció tematizálása, ami újfent csak arról szólt, hogy a gazdaság, politika és a jog területén olyan határokat átlépő hálózatokba ágyazódva működnek az államok, ami elsősorban e hálózatokhoz való kapcsolódás követelményét jelenti és nem pedig a szuverenitását.

Mindezek alapján érthető módon az ezredfordulóra háttérbe szorult a tudományos vizsgálódásokban is a szuverenitás problematikája. Pontosabban csak történetileg és kritikailag foglalkoztak vele. Néhány éve viszont a helyzet alapvetően megváltozott, újra előtérbe került az aktualitás, a jelen vonatkozásában a szuverenitás témája. A tudományon belüli változást a politikai élet változása inspirálta. Noha az államelmélet képviselői a szuverenitás és az állam összekapcsolását tévesnek ítélték (a szuverenitás helyett a hatalom fogalmát ajánlották), ám a politika valósága többnyire nem úgy alakul, ahogy a tudomány szerint formálódni kellene. A politikában ugyanis az elmúlt félszázadban központi vitakérdésként merült fel, hogy az európai integrációnak az Európai Egyesült Államokhoz

kell-e elvezetni, avagy meg kell maradni a nemzetek Európája koncepciónál? Értelmezhető-e egyáltalán az Európai Unió vonatkozásában a szuverenitás? Ugyanis az unió uralmi rendje szerződéseken alapszik, szuverén államok szerződésén. Hol található a szuverenitás? A nemzetállamoknál vagy az Uniónál, vagy esetleg mindkettőnél? Ám ebben az utóbbi esetben pontosan meg kell határozni a szuverenitás megosztását.

Azt mindenképp megállapíthatjuk, hogy napjainkban más a tartalma a szuverenitásnak mint a 19. századi államok esetében. A II. Világháborút követő évtizedekben nemzetközi szerződések, integrációs politikák következtében létrejött szervezetek kompetenciái korlátozzák a szuverenitást. A szuverenitásról való lemondás azonban mindig részleges és feltételekhez kötődik, aminek alapja: egy nemzetállam szuverén döntése. Attól, hogy különbözik a szuverenitás tartalma a 2 évszázaddal ezelőtti helyzettől, nem vált feleslegessé a fogalom.

A szuverenitás kérdéskörének jelenlegi vizsgálata talán éppen azért számít bonyolultnak, amit a szuverenitás politikai formájának tartalma jelent. Politikai értelemben szuverén az a döntéshozó, mely felett nem áll más, magasabb politikai erő, sem pedig azzal egyenértékű, másik, konkurens tényező, és melynek akarata feltétel nélkül érvényesül. Mivel a XXI. század az Európai Unióban idáig éppen az egységes, közös integrációs politika megborulását, és szélsőséges polarizálódását hozta magával, így ez természetesen azt is jelenti, hogy a politikai szuverenitás ebben az értelemben még elméletileg sem alkalmazható az EU, de még a tagállamok esetében sem, hiszen a föderalista-konföderációs fejlődési irány harca éppen úgy megosztja magát az Európai Parlamentet, mint ahogyan a tagállamok saját törvényhozásait is – maga a jelenség egységes egész Európában, pusztán annak intenzitása és arányai nem azok.

Ami a szuverenitás jogi oldalát illeti, nos elenyésző azoknak a felfogásoknak a száma, melyek egyáltalán ne ismernék el a nemzetek felett álló európai jogrend létezését az Unióval összefüggésben – ismételten csak inkább az a kérdés, hogy egy ilyen jogrend mennyiben írhatja felül a tagállamok saját jogrendszerét és alkotmányosságát, tehát a tipikus kérdés nem az európai jog létezése, hanem annak hatáskörei körül kulminál. Az európai jogot pedig már évtizedekkel megelőzően létezett, és ma is létezik a nemzetközi jog, mely – politikai test és bármiféle államiság hiányában maga nem lehet szuverén – ugyanakkor mégis kizárja a nemzetállamok jogi szuverenitásának a lehetőségét.

Ha a szuverenitás klasszikus értelmezése politikai és jogi főhatalmat takar, mely felett nem áll magasabb erő, akkor már a huszadik században is legfeljebb két példát tudunk felmutatni rá; az egyik a Szovjetunió és az általa megszállt országok, a másik pedig a nemzetiszocialista Németország. Ha pedig ezt elfogadjuk, akkor a szuverenitás ránézésre logikus módon kizárja a jogállamiságot és a demokráciát, másfelől pedig önpusztító jelleg rajzolódik ki, hiszen egyik államszervezet se élte túl azt az évszázadot, melyben létrejött.

A szuverenitás tehát a fenti – lényegesen túlegyszerűsített – értelmezési tartományban ma már nyilvánvalóan értelmetlen még olyan államok esetében is, melyek nem részei egy kontinens méretű integrációs politikának. Így az uniós tagállamok számára még inkább az.

II. Az Unió szuverenitása?

Az Európai Unió és a szuverenitás két olyan témakör, amiket hagyományos dogmatika mentén lehetetlen egy lapon említeni. A szuverenitás sok tartományban értelmezhető – az Unió viszont nincsen köztük. Azt már a jogállamiság kapcsán is jeleztük egy korábbi tanulmányunkban, hogy az EU esetében a kérdés vizsgálata fogalmilag lehetetlen, hiszen az nem „állam” – és bármennyire is szeretnék az integrációt a tűrészatáron túlra is erőltetők az ellenkezőjét, ez belátható időn belül nem fog változni, nem tekinthetünk a jelenlegi helyzetre

tehát úgy, mint az Európai Egyesült Államok létrejöttének előszobájára. Churchill a negyvenes években használta ezt a kifejezést, ahogyan Attlee is a negyvenes években indította meg az Európába irányuló tömeges bevándorlást, tehát ha az United States of Europe egy életképes koncepció lenne, akkor legkésőbb a Laekeni Alkotmány útján, de meg kellett volna valósulnia.

Az Európai Unió a tagállamok közötti alapító és módosító szerződésekre épül, ezek adják a jogalanyiságát. Ezek a szerződések bizonyos – amúgy nemzeti – hatásköröket átengednek az Európai Közösségnek, ami így a tagállamok részvételével, de nem mindig szükségképpen teljes egyetértésével határozhat ezekben a kérdésekben. A tagállamok külső szuverenitása így tehát lényegében egyrészt mértékét tekintve csökken, másrészt – minthogy a folyamat tulajdonképpen egy zéró összegű játszma – az EU döntéshozatali kompetenciája arányos mértékben növekszik.

Pontosan ezért érdekes, hogy az Európai Unió a szuverenitás kérdéskörének nem szentel figyelmet. Az alapító szerződések közül az egyik legelső, a Római Szerződés csak Nagy Britannia és Ciprus kapcsolatában említi a fogalmat, nem pedig a teljes Közösség vonatkozásában (aminek akkor az UK még nem is volt tagja), és ami még fontosabb; kísérletet sem tesz a definiálására.⁴ A fogalom ezt követően évtizedekre kiesett az EU alapító dokumentumainak terminológiájából, és az 1957-es Római Szerződést követően legközelebb csak kerekén negyven évvel később bukkant fel újra az Amszterdami Szerződésben, de ott is csupán Dánia fenntartásaként, amint a tagállam kiköti, hogy a szerződés által előírt mértékben a „szuverenitás átengedése” a dán alkotmányosság értelmében a törvényhozás négyötödös felhatalmazása alapján lehetséges, így a szerződés ratifikációja ezen fog múlni.⁵ Maga a szerződés egyebekben nem említi ezt a fogalmat. Ahogyan az egyéb alapító és módosító szerződések sem; így az Egységes Európai Okmány, a Maastrichti, a Nizzai és a Lisszaboni szerződések is következetesen elkerülik ezt a fogalmat.

Ebből logikusan két dologra lehet következtetni; az Európai Unió nem kapott szuverenitást a tagállamoktól, következésképpen semmiféle mértékben sem szuverén, ÉS/VAGY az Európai Unió már a kezdetektől következetesen tagadta, hogy az alapító államok maguk bírnának bármiféle szuverenitással, így azért nem említi a kérdést, mert szuverenitás hiányában a tagállamoknak nem lett volna lehetőségük azt akár csak részben is átengedni. Akármelyik logika tükrözi is az alapítók gondolatmenetét, kellőképpen beszédes az, hogy Dánia maga realizálta, hogy a szuverenitását részben „átengedi”, tehát a folyamat maga világosan kétséget sem hagy afelől, hogy a tagállamok maguk miként értékelik a helyzetet; 1) úgy, hogy nekik van szuverenitásuk, valamint 2) úgy, hogy ezt részben és a megadott mértéken belül átengedik.

Dánia fenntartása az 1997-es Amszterdami Szerződésben ugyanakkor kissé mégis megkésettnek nevezhető, mivel az Európai Unió Bírósága már 1964 során alkotott olyan ítéletet, melyben kifejtette, hogy az Európai Közösség létrehozása a tagállamok szuverén jogainak végérvényes és állandó korlátozását jelenti, és hogy bizonyos jogok átszállnak a Közösségre, így pedig lényegében létrehoztak egy joganyagot, melynek ők maguk és polgáraik is kötve vannak.⁶ A fentiek a nemzetközi szerződések alapvető természetéből fakadnak, ugyanakkor érdemes rávilágítani, hogy a Bíróság már ekkor is kifejezte az érvelésében nem csupán magának az európai jognak, hanem a szuverenitás átháramlásának a folyamatát is. Nem csak arról van itt szó, hogy egy megállapodás alapján kötve vannak a tagállamok a konkrét megállapodásban foglaltakhoz, hanem arról, hogy a megállapodás révén magának a kötelező erejű döntésnek a meghozatalához való jogot részben átengedik, és így

⁴ Római Szerződés – 227. Cikkely, 5. (b)

⁵ Amszterdami Szerződés – Tagállami Nyilatkozatok, 2. pont; Dánia nyilatkozata a szerződés K.14 cikkelyével kapcsolatban

⁶ Az Európai Bíróság 1964. július 15. ítélete a Flaminio Costa v. E.N.E.L. ügyben

már valóban a szuverenitás részbeni átengedéséről van szó.⁷ Világos ugyanakkor, hogy az EU gyakorlatilag ismeri a fogalmat, és nagy mértékben természetesnek is veszi, hogy elszivattyúzza azt a tagállamoktól, amint azt hamarosan láthatjuk.

Minthogy az alapító szerződések (valószínűleg szándékosan) hallgatnak a szuverenitás kérdéséről, maga az ezzel kapcsolatos jog- és államelmélet sem egységes. Az Európai Unió és a szuverenitás vizsgálata terén a legnagyobb érdemi elméletrendszer Neil MacCormick skót alkotmányjogász dolgozta ki. Számára az Unióban a kérdés nem az volt, hogy a szuverenitás a nemzetállamok számára elvesz-e, mert ebből, mint elkerülhetetlen tényből indult ki. A kérdés inkább az volt számára, hogy a szuverenitás úgy viselkedik-e, mint a magántulajdon, melyet annak eladása esetén egy vevő megszerez, vagy inkább olyan, mint a szüzesség, amit attól, hogy az egyik elveszíti, a másik még nem kapja meg. MacCormick az utóbbi mellett érvel, miszerint az európai közösség „tüllép” a szuverenitáson: „Úgy tűnik, hogy Európában a szuverén állam hanyatlásának és kimúlásának tanúi vagyunk, amit annak az egyelőre nem kellőképpen teoretizált jogi és politikai rendnek a kialakulásán keresztül tapasztalunk, amelyet Európai Uniónak nevezünk.”⁸ Láthatjuk tehát, hogy a jogilag elködösített folyamat még azok számára is furcsa és nehezen értelmezhető, akik egyébként magára az integrációra nyitottak volnának.

A fentiekkel kapcsolatosan ugyanakkor két dologra rá kell világítani; az első, hogy MacCormick 2009-ben elhunyt, tehát munkásságát az Unió puha integrációja, valamint a Laekeni Alkotmány sikertelen létrehozásának időszakában fejtette ki.⁹ Számára az integrációban a szuverenitás elenyészése természetes jelenségnek, nem pedig egy központosító politikai célnak, szándékos elnyomásnak (ha úgy tetszik, összeesküvésnek) tűnt, hiszen ekkoriban az EU agresszív politikai szándékai még egyáltalán nem mutatkoztak meg.

Másrészt ugyanabban a bekezdésben, ahol a fent idézettek írták, maga is elismerte a nép, mint „prepolitikai entitás” jogát arra, hogy a szuverenitást visszavegye, igaz, nem kifejezetten ebben az esetben, hanem teoretikusan egy zsarnoki uralkodótól: „A rosszul kormányzó, igazságtalan uralkodók megbuktatása a szuverenitást visszahelyezte a nép kezébe, amely azután állammá vagy államok szövetségévé szervezte magát, egy közös megegyezéssel elfogadott alkotmány létrehozásán keresztül.”¹⁰ Ugyanakkor ezt az eljárást leszűkíteni egy monarchiára teljesen értelmetlen – ha az ellenállás és a politikai engedetlenség alkalmas és elfogadható út a nemzeti önrendelkezés visszakövetelésére egy zsarnoki uralkodó ellenében, akkor semmi okunk sincs feltételezni, hogy ez egy zsarnoki föderáció vagy olyan politikai entitás esetében, mint az EU, ne lenne nyitva álló lehetőség, főleg, hogy ezt a lehetőséget MacCormick a nacionalizmus és a demokrácia szintéziseként értelmezte, így tehát ez egy erősen konzervatív érték kategória. Nem is véletlen, hogy az integráció és a szuverenitás megsemmisítése éppen a politikai paletta másik végletén szereplők vágyálma, akik a szuverenitás fogalmát szándékosan képtelen koncepciókkal párosítják össze, életképtelen terminológiát teremtve, ami így egyben magát a szuverenitást is látszólag életképtelenné teszi. Mert mi van, ha MacCormick tévedett, és a szuverenitás sem nem olyan,

⁷ Az, hogy az Európai Bíróság ezt követően egy precedens alapú common law rendszert épített ki, melyben saját hatáskörét (és annak folyamatos növekedését) a saját korábbi döntéseihez fűzött magyarázatokra építi, tehát az eredeti felhatalmazásra alapozva egyre több és több dologban nyilvánítja magát kompetensnek anélkül, hogy újabb szerződések valóban újabb felhatalmazásokat adnának a számára, a későbbi kutatások tárgyát fogja képezni, itt nem térünk most ki rá.

⁸ Neil MacCormick: A szuverenitásról és a posztszuverenitásról in. *Fundamentum*, 2003/2; 6.

⁹ Mely alkotmánytervezet egyébként igyekezett betömni pár rést az EU demokráciájának pajzsán, és ezáltal csökkentette volna a demokrácia deficitet – ennek gyakorlati ára ugyanakkor a föderáció irányába történő elmozdulás lett volna. (A Lisszaboni Szerződés végül megoldotta a helyzetet, ugyanis a föderációt kihagyta, de az Európa Parlament hatáskörét megnövelte, így valamelyest demokratikusabbá tette az Uniót).

¹⁰ Neil MacCormick: A szuverenitásról és a posztszuverenitásról in. *Fundamentum*, 2003/2; 6.

mint a magántulajdon, amit másnak adhatunk, sem nem olyan, mint a szüzesség, amit elveszíthetünk, hanem olyan, mint az élethez való jog, mely elidegeníthetetlen?

Azt már csak MacCormick mentségére kell megjegyezni, hogy ő maga, mint brit, természetesen a *common law* és a *rule of law* rendszerű állammodellben szocializálódott, ahol azt láthattuk, hogy a „bírói állam” a totális állam antitézise, így saját szubjektív nézőpontja természetesen a precedensrendszerű *common law* Európai Bíróság jogfejlesztő tevékenységében csak a Szent Grál délibábját látta: „Ez mintha azt mutatná, hogy a szuverenitás a jog és az állam létéhez nemcsak hogy nem szükséges, hanem egyenesen nem is kívánatos. Egy megfelelően berendezkedett *Rechtsstaat* vagy jogállam nincs alávetve semmilyen törvény feletti vagy azon kívüli politikai szuverenitásnak, és az sem szükségszerű, hogy a törvény által ráruházott szuverenitással bíró alkotmányos szervre épüljön. A brit alkotmány klasszikus elmélete a parlament fejenek, az uralkodónak, vagy még egyszerűbben magának a parlamentnek tulajdonította a szuverenitást. Ez a *common law* egyik alaptétele, amely biztosítja a választók politikai szuverenitását.”¹¹

Érdekes lett volna látni azt, hogy ha MacCormick tíz évvel tovább él, miként és mennyiben változott volna saját felfogása az Unió működésének ezen tíz évére alapozva, mivel a gyakorlat a fentiekre éppen hogy rácsfolt.

Az Európai Bíróság 1964-es ítéletnek a kapcsán ugyanakkor vissza kell utalni MacCormick idézett szavaira; egyrészt a feladott nemzeti szuverenitásra, másrészt azonban „a rosszul kormányzó, igazságtalan uralkodó megbuktatása” témakörre, mely „a szuverenitást visszahelyezi a nép kezébe”. Az EU bíróságának fenti ítélete jogdogmatikailag aláhúzza a szuverenitás „állandó” korlátozása révén a nemzetállamok joglemondásának visszavonhatatlan természetét, és a szuverenitás MacCormick féle elenyészésének, de minimum megosztásának logikáját.

Hasonló a helyzet a XXI. század európai jogi jogtudományával kapcsolatban, ahol a téma integrációt és föderációt pártoló művelői szeretnek erről a kérdéstről úgy beszélni, mintha a szuverenitás átadása és az átadás mértéke nem egy aktuális dilemma lenne, hanem lefutott kérdés és visszavonhatatlan tény. Ezt tükrözi az Európai Unió és a Bizottság álláspontja is a legtöbb megnyilvánulása során, és ezt bizonyítják a politikai nyomásgyakorlást megtestesítő folyamatos kötelezettségszegési eljárások is, amik azt a látszatot igyekeznek kelteni, hogy a harminc éves Európai Unió parancsol a tizenegy évszázados Magyarországnak és Lengyelországnak, mert az, hogy az Unióé a döntés és a szuverenitás, már mindenki számára világos, csak nekünk nem. *Ezt már a múltkor megbeszéltük, nekünk van igazunk!* – így summázható a kérdés föderalista álláspontja politikai, publicisztikai és *quasi* tudományos oldalon egyaránt; „Az Európai Unió manapság már a legfontosabb meghatározó tényező az európai tagországok társadalmi-gazdasági és politikai rendszerének kialakulásában, működtetésében és továbbfejlesztésében, közvetve és közvetlenül egyaránt, ezért vált az Európaizálás szinte mágikus kifejezéssé Európa fejletlenebb felében. Az ezeréves történet során Európa sokat változott, sőt, maga az Európai Unió is rohamosan átalakul, így meg kell ismerkednünk mozgalmas-izgalmas, manapság is forrongó történetével. Az EU olyan, mint egy sebes sodrású folyam, maga alakítja a medrét és partvidékét. Az Unió egy mozgásban lévő szervezet, amely az „egyre növekvő integráció” fogalmával azonosítja magát. [...] Az Unióba belépő országok el kell fogadják az egyre növekvő integráció elvét. [...] Az Unió tehát korszakról korszakra újradefiniálja magát, és a 2010-es évek közepén éppen az uniós politika eddig példátlan mértékű átalakítása zajlik egy szorosabban szervezett, Föderatív Európa, az „Új Európa” felé.”¹²

De mikor futott is le pontosan ez a kérdés? Mikor tette fel bárki – leszámítva a FIDESZ kvóta-népszavazását, ahol az érvényes voksok bő 98%-a nemmel felelt – azt a

¹¹ Neil MacCormick: A szuverenitásról és a posztiszuverenitásról in. *Fundamentum*, 2003/2; 8.

¹² Ágh Attila – Vértés András – Fleck Zoltán: Tíz Év az Európai Unióban. Budapest, Kossuth Kiadó; 2014, 7-8.

kérdést, hogy szeretnék-e a polgárok, hogy az EU a tagállamok jóváhagyása nélkül olyan döntéseket hozzon, melyek alapjaiba véve elvonják a tagállamok szuverenitását? Nyilvánvalóan semmikor, és bár erre az integrációt támogató föderalisták azt felelnék, hogy de nem is kell a megkérdésük, hiszen az alapító szerződések anélkül is érvényesek, erre viszont nyugodtan mondhatjuk; nagyszerű, akkor valaki mutassa meg, hogy az alapító szerződésekben hol van szó a szuverenitás átengedéséről vagy önkéntes megszüntetéséről.

Ráadásul hiába igyekezik a jogirodalom és maga az Európai Bíróság a nemzetek önrendelkezési jogáról való önkéntes lemondásán keresztül (mert mint látjuk, állítólag ez megtörtént, bár senki sem emlékszik, hogy pontosan mikor is) valamiféle vallásos *lex aeterna* jellegű adni a posztszuverén európai jognak, ez az érvelés – amire jogilag azt mondhatnánk, hogy *claudicans*, azaz „sánta”, holott a valóságban teljesen leszázalékolt – minden szempontból életképtelen. Egyrészt a népek és nemzetek politikai önrendelkezésének joga az alapvető jogelvekből adódóan is elidegeníthetetlen, éppen úgy, ahogyan semmilyen modern polgári jogrendszer nem ismer el jogképeségről való önkéntes lemondást a jogalanyok esetében (márpedig az állam maga az elsődleges jogalany), így tehát a polgári ellenállás lehetősége, mint *ultima ratio* igenis ott van jogi értelemben – még ha ténybeli lehetősége nem is feltétlenül áll fenn. Másrészt pedig a Brexit példája is megmutatta, hogy ez a „végleges” szuverenitás korlátozás, amiről az Európai Bíróság 1964-ben beszélt, a gyakorlatban azért nem egészen úgy néz ki, mint a papírra vetve, hiszen a briteknek egyszer csak véletlenül valaki feltette a fenti kérdést arról, amiről nem lett volna szabad; szeretnék-e a polgárok, hogy az EU a tagállamok jóváhagyása nélkül olyan döntéseket hozzon, melyek alapjaiba véve elvonja a tagállamok szuverenitását(?). És ez a kérdés utóbb merőben költőinek bizonyult. Fentiek okán, még ha el is fogadjuk, hogy a szuverenitás elenyészik az Európai Közösséghez való csatlakozással, következésképpen a babaruha nem visszaigényelhető, ez akkor sem jelenti, hogy erőszakos, akár önkényes polgára döntéssel a nemzeti szuverenitás ne lenne bármikor újratehermenthető.

III. Értelmezési tartományok az Unióban

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy az Unió számára a szuverenitás klasszikus értelmezése mára finoman szólva is elutasítandó, ami gyakorlatilag az erőviszonyok tekintetében beállt *clausula rebus sic stantibus* helyzettel magyarázható; az EU saját tükörképét szemlélve mostanra eljutott oda, hogy a tagállamok szuverenitásának elvonásával immáron úgy véli, hogy a külső szuverenitás nagyobb mértékben került az Unióhoz, mint amennyit a tagállamok megtarthattak maguknak, így pedig a mérleg borulásával már borítékolható az erőltetett integráció addig, mígnem az Európai Szuperállam valóban *de jure* is létre nem jön.

A fogalom uniós értelmezési tartományai mostanra ráadásul szándékosan félrevezetőek. Míg kezdetben a szerződések a témát elhallgatták, mára inkább manipulálják. Ha a politikai korrektség kérdését mellőzve a témát elfogulatlanul szemléljük, akkor hamar gyanút ébreszt, hogy az Európai Unió, ami elméletileg demokratikus tagállamok politikai értékrendszeréből épül fel (tehát mondhatjuk, hogy „hozott anyagból” dolgozik), miként vált egy nem demokratikus politikai apparátussá, és miért alakult ki vele kapcsolatban a korábban, más politikai entitások esetében nem igazán alkalmazott „demokrácia deficit” kifejezés? Maga a terminus ugyanis az Unióval kapcsolatosan terjedt el, holott nyilván már a fent említett két huszadik századi szélsőséges állam esetében is lehetett volna alkalmazni. De ez a kérdés is költői, tehát a válasz is az; míg a szovjet és nemzetiszocialista rendszerek nem is ámtítottak senkit sem azzal, hogy a demokrácia fellegvárai, addig az EU, ami éppen az európai demokratikus értékrendekből való merítése alapján igenis a demokrácia mintapéldánya

kellene, hogy legyen, hogy némi hiányérzetet ezzel kapcsolatban az ötszázmillió uniós polgár kollektív tudatában.

A fenti felvetés az EU kapcsán sem nem logikátlan, sem nem naiv. Az alkotmányozási kísérlet időszakában maga MacCormick is valami olyan szerepet látott az Unióban, ami a tagállamok jogrendszereinek az előnyös oldalainak kollektív kidomborítását jelentette volna: „Az Európai Unió országainak kiemelkedően fontos szerep jutott a demokrácia és az emberi jogok konszolidációjában. [...] Az Unió bővítése lehetőséget ad arra, hogy hasonló értékekkel gazdagítsuk azokat az országokat, melyeknek történelme a közelmúltban kevésbé volt szerencsés. [...] Az Európai Unió távolról sem hibátlan, de összességében az európaiak életéhez tagadhatatlanul döntően pozitív irányban járult hozzá. Az ősi mondás szerint; ha nem romlott el, ne javítsd meg.”¹³ Ez a megközelítés az ezredforduló idején uralkodó békés légkört sugározza, mikor az integráció az alkotmány létrehozásával még megvalósíthatónak tűnt – és ami bármennyire is meglepő, megint azon bukott el, hogy megkérdezték a tagállamok polgárait, hogy szeretnék-e ezt az alkotmányt, mire a franciák és hollandok is nemet mondtak. Innen pedig az integráció számára maradt a kerülőút.

A szuverenitás nagyon is értelmezhető kellene, hogy legyen az Unióban – léteznie kellene valamiféle kollektív politikai szuverenitásnak, mégpedig az uniós polgárok demokratikus politikai szuverenitásának, csak hogy amint azt láthatjuk, ez inkább fékje, semmint gyorsítója az integrációnak, ezért az Unió valójában nem is igazán töri magát, hogy *túl* demokratikus legyen. Jogdogmatikai szempontból egy politikai közösség (mely maga nem állam) szert tehetne politikai szuverenításra, ha a rendszere valóban demokratikus volna, tehát elvileg létezhetne népszuverenitás ott, ahol nemzetszuverenitás nem. Az Unió azonban nem a polgárai akaratának kifejezésében, hanem éppen ellenkezőleg, annak elfojtásában vagy manipulálásában mutat kimagasló, intézményesített tehetséget.

Éppen ezért, a szuverenitás eredeti értelmezési tartományának átírása, új terminológia kidolgozása, már önmagában is gyanússá teszi a témát. Ilyen például az EU által kidolgozott „digitális szuverenitás”, „gazdasági szuverenitás”, vagy éppen „stratégiai szuverenitás” fogalmai.

Azoknak az amúgy kevés valódi tartalommal rendelkező szókapcsolatoknak a listáján, melyeket a balliberális körök találtak ki, és melyekben szerepel a „szuverenitás” kifejezés, az elsőként említhető példa a digitális szuverenitás. Az EP által vizsgált kérdés azt taglalja, hogy az uniós polgárok, gazdasági társulások, valamint még maguk a tagállamok is elveszítik tájékozódásukat és irányítási képességüket az adatok kezelése, valamint a technológiai újítások felett, és ennek a folyamatnak a megfordítására a legjobb eszköz – természetesen – az Európai Unió digitális autonómiájának a fokozása lenne.¹⁴ Bár a képlet elég homályos, az kiderül a tervezetből, hogy az EU máris 80 milliárd eurót költött a projektre, aminek a nanotechnológiai és 5G hálózati fejlesztések, a mesterséges intelligencia és a *blockchain* technológiai beruházások is részét képezik. Nem szükséges sok, csak kevés rosszindulat ahhoz, hogy valaki azt mondhassa, hogy a kezdeményezés akár még jó is lehetne, ha nem az EU vezetné be. Már az uniós adatvédelmi szabályozás esetében is kínosan nyilvánvaló volt, hogy ezek a bürokratikus szabályok – azon kívül, hogy adminisztratív pokollá teszik az átlagemberek életét – sok egyébre nem alkalmasak, a személyes adatok védelmére pedig biztosan nem. Hasonlóképpen a technológiai fejlesztések kétségtelenül szükségesek, de pont az 5G hálózatok, a mesterséges intelligencia és a *blockchain* az a kombináció, ami leginkább a titkosszolgálati technológiák megújítására és továbbfejlesztésére, és ezen keresztül a polgárok megfigyelésére lehetne alkalmas. Pont, mint ha valaki lőfegyvert venne a boltban; önmagában ezzel még nem lenne probléma, de ha símaszkot és kesztyűt is vesz hozzá, majd pedig az ékszerbolt felé indul, mégiscsak rossz érzésünk támad.

¹³ Neil MacCormick (2005): *Who Is Afraid of a European Constitution?* – Imprint Academic; V-VI.

¹⁴ [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/651992/EPRS_BRI\(2020\)651992_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/651992/EPRS_BRI(2020)651992_EN.pdf)

Hasonló a helyzet a stratégiai szuverenitással, ami az Európai Parlament pánikhangulatának eredményeképpen létrejött koncepció, mely a *coronavirus* járványra adott elégtelen, zilált és inadekvát reakciók nyomán alakult ki. Szokás szerint az unionisták a közösségi szinten mutatott gyenge válaszlépéseket nem a tehetetlen bürokrácia, a politikai ellenségeskedés, a hatalmi játszmák és a nyugati érdekek túlzott érvényesítése útján magyarázták, hanem a központi kényszerhatalom („*Hard Powers*”) és kellő hatáskörök hiányával.¹⁵ A stratégiai szuverenitás alapvetően tehát – ellentétben a V4 tagállamokban bevezetett rendkívüli jogrendekkel – valóban egyfajta felhatalmazási jogszabály, mely válsághelyzetben drasztikusabb döntési lehetőséget és kikényszerítő erőt adna az Unió számára, valamint növelné az EU geopolitikai fellépésének hatékonyságát. Ez egy ésszerű ötlet például Németországgal összefüggésben, ami a veszélyhelyzet gyenge alkotmányos szabályozása révén ülő kacska volt a járvány alatt, mivel a szövetségi kormányzatnak és kancellárnak – a náci emlékektől való túlzott félelem okán – az alkotmány nem adott valódi eszközöket a szükséges válaszlépések megtételére. Mivel a *Grundgesetz* megújítása lényegében reménytelen vállalkozás lenne, kényelmes volna Németország számára, ha a rendkívüli intézkedések felülről jönnének, így csak engedelmessé kellene. Hasonló a helyzet Franciaországban, ahol a járvány régen túllépte az egészségügy által kezelni képes küszöböt, ezért a halálozási ráta továbbra is itt a legmagasabb egész Európában, ennek politikai felelősségét pedig igen kényelmes lenne áthárítani. Arra is érdemes rámutatni, hogy a tervezet kapcsán valószínűleg az egészségügyi személyzet és a kórházi férőhelyek is átirányíthatóak lennének, tehát ha ilyen Unió felhatalmazás létezne, akkor Magyarország a migránskvóták mellé életveszélyes állapotban lévő betegek ezreit is megkapta volna azon az alapon, hogy itt úgymint bőven túl sok a lélegeztetőgép. Az, hogy ez azért lehetséges, mert Magyarország a saját polgárainak megvédésére tartalékolta be belőlük előrelátóan, ahelyett, hogy az illegális migránsokat támogatná fejenként nagyobb összeggel, mint a minimálbér (mert hogy az EU egyébként ezt teszi), nyilván nem lenne szempont, de Magyarország lenne ismét a bűnbak, ha saját kórházi ágyait és egészségügyi kapacitását megtartaná a saját polgárainak és nem fogadná be akár mind a világon e pillanatban aktív fertőzött 14 millió beteget a szolidaritás és a közös teherviselés jegyében.

Külön érdemes rámutatni, hogy a javaslat növelni szeretné az Unió képességét arra, hogy hatékony „választ adhasson külső kihívásokra és krízisekre” – és ezzel a javaslat lényegében értelmezhetetlenné is vált. Ha ugyanis az EU célja valóban a „külső kihívásokra adott reagálás” lenne, akkor ez a javaslat már öt éve utat talált volna magának a Parlamentbe, mikor a tömeges bevándorlás válsága megindult. Csakhogy abban az esetben is – ahogy a COVID-19 kapcsán is – azt láthattuk, hogy az EU nem is célozza a helyzet valódi megoldását (ha azt tenné, akkor támogatná a V4 országokat a migráció megállításában, nem pedig szankcionálná). Az EU külpolitikájáról sem lehet sokkal több konstruktív dolgot elmondani; az EU, mint a világgazdaság 20% részesedését birtokló entitás, ami a NATO hadikiadásainak nagyjából a felét teszi ki, nem azért nem jut szóhoz a globális politikában, mert nincsen megfelelő felhatalmazása, hanem azért, mert értelmes mondanivalója nincsen. Ennek megfelelően valószínűleg a jelenlegi stratégiai szuverenitás koncepció mentén kialakulni kívánt hatáskörök fegyvercsöve sem a vírusra irányulna, és még csak nem is Kína, hanem sokkal inkább Visegrád felé, amiért például a Magyar Kormány Oroszországból meri vásárolni az első adag vakcinát, nem pedig az Unióból, ezzel komoly bevételtől fosztva meg az európai gyógyszergyárakat olyan logikátlan prioritásokra alapozva, mint a saját állampolgárok védelme. A stratégiai szuverenitás tehát – aminek egyébként a nevét leszámítva a világon semmi köze sincs magához a jogelméleti értelemben vett

¹⁵ [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/652069/EPRS_BRI\(2020\)652069_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/652069/EPRS_BRI(2020)652069_EN.pdf)

szuverenitáshoz – csak egy újabb eszköz lenne az EU integráció fegyvertárában az engedetlen tagállamok végzálásához.

Hasonlóan érdekes terminus az „információs szuverenitás”, melynek divatja az Unióban mostanában szintén felfutóban van, különösképpen a V4 tagállamokkal kapcsolatban. A kifejezés lelkes művelőinek álláspontja szerint ugyanis ezekben az országokban, de legalábbis Magyarországon és Lengyelországban, a populista kormányzatok cenzúráinak és médiamanipulációinak hatására a társadalmat sikerült álhírekkel félrevezetni, így azok a „jogvédő” szervezetek, melyek ezt a terminológiát alkalmazzák, valamiféle felvilágosításához való jogot értenek alatta, ami természetesen nem a tényszerű információkhoz való hozzáférést jelenti, hanem a liberális olvasat hegemoniáját. Mindez meglehetősen ironikus, tekintve, hogy éppen azok a szervezetek rendelkeznek homályos jogállással, azonosíthatatlan, vagy éppen túlzottan is jól azonosítható pénzügyi forrásokkal és a lehető legegyszerűbb hírforrásokkal, amiknek az „információs szuverenitás” a gumicicája. Ezt, valamint a fősodró médiára gyakorolt „jótékony” hatásukat láthatjuk az amerikai elnökválasztás kapcsán is, melynek eredménye jogi értelemben e sorok írásakor még finoman szólva is bizonytalan, de éppen ez a jelenleg még homályos helyzet az, ami az „információs szuverenitás” valódi arcát feltárja; miközben a szavazás visszasságait a SCOTUS még épp csak elkezdte vizsgálni, és azokban a tagállamokban, melyek kapcsán már határozott, Donald Trump elnökkel értett egyet, a fősodró média már rég beállt a Demokrata Párt mögé, kikiáltotta Joe Bident győztesnek, és a választási csalás ötletét alaptalan összeesküvés elméletnek bélyegezte, kollektíven és minden platformon cenzúrázva magát a regnáló elnököt (!), holott jogi értelemben erre azt mondani, hogy egy lefutott *res iudicata* volna, finoman szólva is merész ötlet. Ilyen módon a fősodró média információs szuverenitásáról legalább egy dolgot el lehet mondani; hogy az igazi, klasszikus és Hobbes-féle értelmezés szerint is szuverén és teljességgel *felelőtlen* – és ez a politikai kommunikációs modell az, amit az EU és a „jogvédő” „civil” szervezetek Közép-Európában a demokrácia nevében protezsálnak. Az „információs szuverenitás” így egyetlen dolgot jelent; az igazi, orwelli 1984 megtestesülését, melyben mindenki szabadon azt gondolhat, amit csak az elit parancsol.

A Sorbonne Egyetem alkotmányjogásza, Bertrand Mathieu is rámutat, hogy az emberi jogok szélsőséges értelmezése ma már inkább politikai fegyver éppen a demokrácia elfojtására, semmint jogi garancia. „Az emberi jogok és a nemzeti demokrácia közötti elvi komplementaritás azt jelenti, hogy a két elvnek egyensúlyban kell lennie egymással, azaz egyik sem helyettesíthető a másikkal.”¹⁶ Az emberi jogok címszó alatti szuverenitásfelmorzsolás ugyanakkor semmi alapot nem ad a meglepetésre, ha abból indulunk ki, hogy a liberális demokrácia maga is ellenzi a szuverenitást, pedig elméletileg éppen a népképviselőből fejlődött ki, hovatovább gyűlöli a populizmust, amivel a *politikai ígéretek – választói visszacsatolás – újraválasztás* pozitív spiráljának az elutasítását, következésképpen éppen a szabad választás elutasítását és a demokrácia lekicsinylését fejezi ki. Ha egy demokratikus modell nyíltan ellenzi a népszerűséget, és a választói akaratot, akkor miért csodálkozna bárki is azon, hogy a népszuverenitást is elutasítja?

IV. Elcsalt szuverenitás?

Lehet, hogy éppen az a cél, hogy ne létezzen szuverenitás? És ha így van, és a tagállamok a szuverenitásukat feladva az EU intézményeinek alárendelik magukat, akkor a szuverenitás többé már tényleg nincs? Kivehető az államból, vagy akkor az már nem is állam? Az Európai Unió alkotmányos alapokra történő szuverenitása megbukott az évezred első éveiben.

¹⁶ Bertrand Mathieu: *A jog a demokrácia ellen*. Budapest, Századvég Kiadó; 2018, 125.

Demokratikus elutasításra alapozva bukott meg. Új megoldás kellett az integrációra, és ez a megoldás egyfajta láthatatlan alkotmányozás; az *ezt már megbeszéltük* logika, és ennek a része az Európai Bíróság hatáskörének önmaga által történő autodidakta növelése. A bírói hatalom válik a jogi szuverenitás hordozójává, ahogy azt Pokol Béla is elemezte,¹⁷ és erről a hatalomról nyugodtan és valóban mondhatjuk, hogy jogilag szuverén, hiszen hatáskörét és annak korlátait saját maga kalibrálja be és magyarázza meg. Papírforma szerint – mint az igazságszolgáltatási ág – persze passzív, de valójában az EU jogfejlődésének egyik legdinamikusabb alakítója, ami még annyi demokratikus legitimitációval és transzparenciával sem rendelkezik, mint az EP. A félreértések elkerülése érdekében érdemes tisztázni; Magyarország létezett az EU előtt is, és valószínűleg túléli majd azt – az EU viszont nem létezett a tagállamok előtt, és nem is világos, hogy túlélheti-e őket egyáltalán.

Ugyanakkor, mint a fentiekből kiderült, a tagállamok szuverenitása, bár Csipkerózsika álmodt, de valójában még igenis létezik. A nemzeti önrendelkezés szintjén mindenképpen, és éppen Magyarország a jó példa arra az Unióban, de az egész világon is, hogy ha Csipkerózsika rosszat álmodik, hajlamos felriadni.

Nem arról van itt szó, hogy az integráció eleve ördögtől való elgondolás lenne, hiszen más regionális uniókkal nincsen semmi probléma, és a Visegrádi Szövetség pedig egyenesen a külső nemzetszuverenitásukat megvédeni kívánó demokratikus és szabad tagállamoknak a közös védelmi politikájának az alapja is lehet, ahogyan maga az EU is akár lehetne jó is. Arról van szó, hogy a nemzetközi kérdések – hiába elvont és nagyívű szakpolitikák – mégis kell, hogy demokratikus legitimitáció és megfelelő átláthatóság jellemezze őket. Ahogy a Sorbonne Egyetem már idézett alkotmányjogásza kifejtette: „mivel az államok alkotják a demokrácia természetes keretét, nagyon fontos tisztázni a hatáskörüket. Nem vitatjuk, hogy bizonyos esetekben helyes lehet hatásköröket átruházni az uniós intézményekhez hasonló szupranacionális szervezetekre, főként, hogy ezek alkothassák a megfelelő szintet, ahol szabályozni lehet a gazdasági és pénzügyi hatalmokat, és megoldást lehet találni a geostratégiai kihívásokra. Világosan kell rögzíteni azonban, hogy mi tartozik alapvetően az európai szervezetekre, és milyen hatalomnak, illetve milyen hatásköröknek kell megmaradniuk állami szinten.”¹⁸

A népszuverenitás tehát, ahogy MacCormick idézett álláspontjából is kiderül, képes a zsarnoksággal szemben fellépni. A kérdés az, hogy ennek érvényesítésére van-e a nép részéről igény és akarat. Jhering úgy tartotta, hogy jogainkat küzdelemmel vívjuk ki, de ezt követően is küzdenünk kell értük, különben kikopnak.¹⁹ A V4 privilegizált helyzetben van, hiszen közös történelmünk semmi másról nem szól, mint küzdelemről. Nagyobb birodalmak foga is beletörött már ebbe a szövetségbe.

¹⁷ Pokol Béla (2015): A jurisztokrácia és a demokrácia határvonalán. in: *Jogelméleti Szemle*, 2015/4.

¹⁸ Bertrand Mathieu: *A jog a demokrácia ellen*. Budapest, Századvég Kiadó; 2018, 214.

¹⁹ Rudolf von Jhering (1874): *Der Kampf um's Recht*. Wien, G. J. Manz'schen Buchhandlung